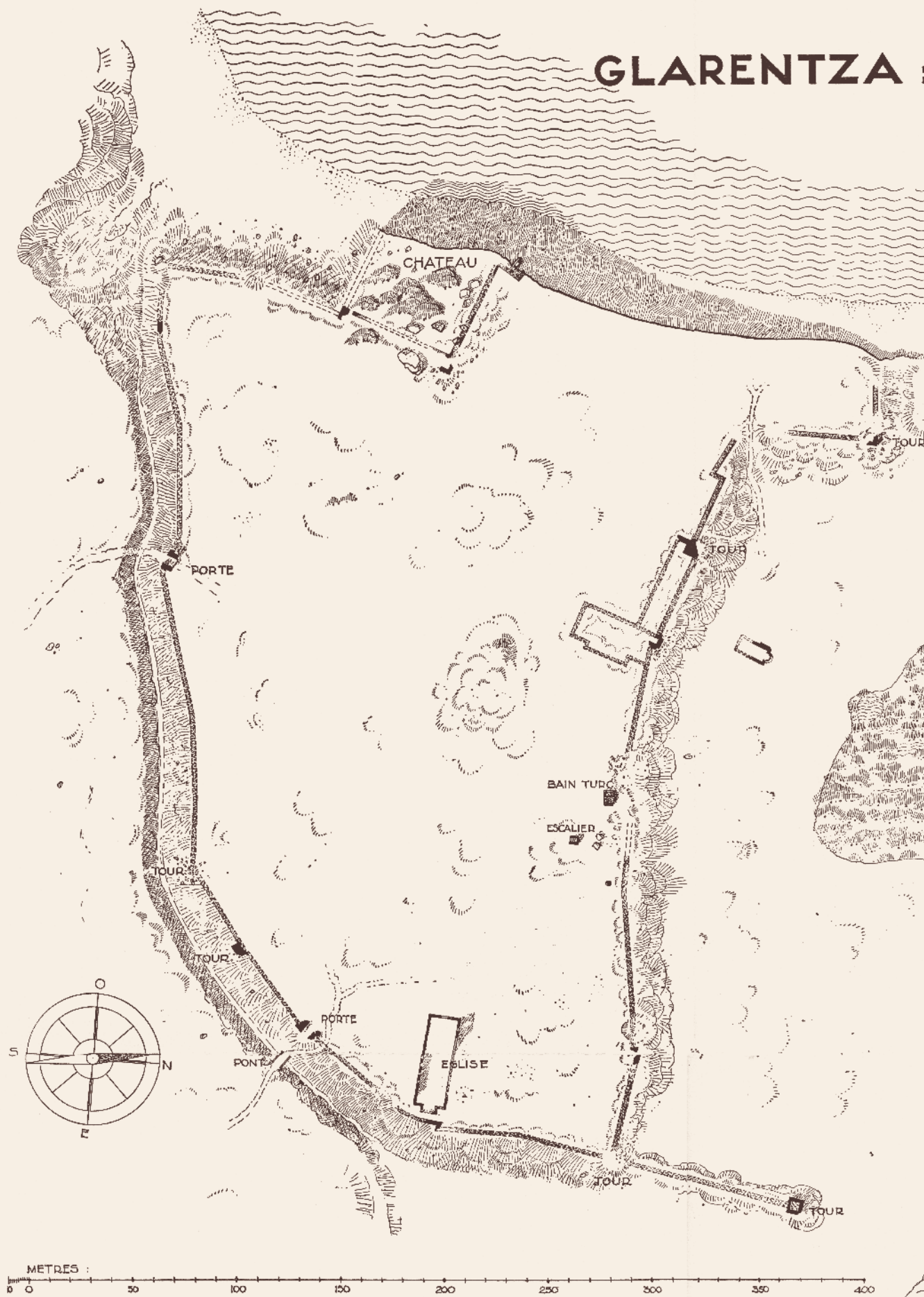

GLARENTZA

CLARENCE-GILARENTSA, plan de la ville.

ΚΥΛΛΙΝΙ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ
ΧΩΡΟΣ

ΗΛΕΙΑ

ΛΙΜΕΝΑΣ ΚΥΛΛΗΝΗΣ- ΓΛΑΡΕΝΤΖΑΣ

ΤΩΝΙΑ ΜΟΥΡΤΖΙΝΗ

Αρχαιολόγος

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΡΑΛΛΗ

Αρχαιολόγος

Αριστερά, τοπογραφία της μεσαιωνικής πόλης της Γλαρέντζας (Bon 1969). Πάνω, κούπα της κατηγορίας grid-iron protomaiolica από το Brindisi της Ιταλίας (τέλος 13ου–αρχές 14ου αι.).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο αρχαιολογικός χώρος Κυλλήνης–Γλαρέντζας βρίσκεται στην τοπική κοινότητα Κυλλήνης του Δήμου Ανδραβίδας–Κυλλήνης της Περιφερειακής Ενότητας Ηλείας, σε μικρή απόσταση από το σύγχρονο ομώνυμο του χωριού λιμάνι, που εξυπηρετεί τη θαλάσσια επικοινωνία της Πελοποννήσου με τα νησιά του νοτίου Ιονίου. Πρόκειται για το χώρο όπου ιδρύθηκε το λιμάνι της αρχαίας Κυλλήνης αρχικά και της μεσαιωνικής Γλαρέντζας αργότερα. Η θέση, στο βορειοδυτικό άκρο της δυτικότερης χερσονήσου της Πελοποννήσου, βόρεια του ακρωτηρίου Χελωνάτας στον Κυλλήνιο κόλπο, ασφαλής και στρατηγική, αποτέλεσε το μοναδικό λιμάνι της περιοχής από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας και διαχρονική πύλη επικοινωνίας της Ελλάδας με τη Δύση.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Αρχαίος Λιμένας Κυλλήνης

Ο αρχαίος λιμένας της Κυλλήνης ήταν το σημαντικότερο λιμάνι της ηλειακής επικράτειας, η ναυτική βάση των Ηλείων και το επίνειο της Ήλιδος, πρωτεύουσας του ηλειακού κράτους και διοργανώτριας πόλης των Ολυμπιακών αγώνων της αρχαιότητας για διάστημα μεγαλύτερο της χιλιετίας. Ο λιμένας της Κυλλήνης, η φυσική διέξοδος προς τη θάλασσα της Κοίλης Ήλιδος (του σημερινού ηλειακού κάμπου), απείχε 120 στάδια από την Ήλιδα, συνδεόταν μαζί της με κεντρικό άξονα κυκλοφορίας και επέτρεψε στην ηλειακή πρωτεύουσα να αποκτήσει αρκετά νωρίς ναυτική δύναμη και να καταστεί σημαντικός κόμβος στις θαλάσσιες επικοινωνίες της εποχής. Παράλληλα, αποτέλεσε τη βασική πύλη εισόδου στην ηλειακή γη του πλήθους των επισκεπτών που για αιώνες προσέλκυε η τέλεση των αγώνων του περιώνυμου ολυμπιακού ιερού.

Το αρχαίο λιμάνι ιδρύθηκε στη θέση ενός φυσικού λιμένα κατάλληλου για αυτόν το σκοπό (*όρμον παρεχομένη ναυσίν επιτήδειον*: Πaus. 6.26.4), που βρισκόταν βόρεια του ακρωτηρίου Χελωνάτας, στον Κυλλήνιο κόλπο — κόλπο ανοιχτό, αβαθή και εκτεθειμένο στους βόρειους και βορειοδυτικούς ανέμους, οι οποίοι τον καθιστούσαν συχνά απρόσιτο. Οι έντονες καιρικές συνθήκες στην περιοχή, υπαίτιες μιας αένης αποσάθρωσης του ακρωτηρίου, δημιούργησαν και τις πολυάριθμες ξέρες και νησίδες, που και σήμερα υπάρχουν στο χώρο, με πλέον σημαντική αυτήν της Καυκαλίδας. Νότια του λιμανιού, στο ήπιο, σχεδόν ορθογώνιο ύψωμα στο βορειοδυτικό τμήμα της χερσονήσου Χελωνάτας, το έδαφος του οποίου υψώνεται περίπου 50 μέτρα προς τη μεριά της θάλασσας, στα βόρεια και στα δυτικά, όντας ελάχιστα επικλινές στα ανατολικά και στα νότια, ιδρύθηκε, κατά πάσα πιθανότητα, η κώμη του λιμένα. Πότε ακριβώς επιλέχθηκαν και διαμορφώθηκαν οι παραπάνω θέσεις δεν μας είναι γνωστό με ακρίβεια καθώς ουδέποτε πραγματοποιήθηκε σχετική συστηματική ανασκαφική έρευνα στο χώρο. Παρ' όλα αυτά, τα τυχαία και αποσπασματικά ευρήματα, οι μαρτυρίες των πηγών αλλά και η ιστορία της ευρύτερης περιοχής επιτρέπουν

01 Αεροφωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου. Διακρίνονται τα κατάλοιπα του αρχαίου λιμένα της Κυλλήνης, της μεσαιωνικής πόλης και του λιμένα της Γλαρέντζας (2004). «Η χώρα ήτον έμορφη, τα σπίτια πλουτισμένα, άρχοντες είχαν δυνατούς, πλούσιους, υπέρ μέτρου, πραγματευτάδες πλούσιους, μεγάλους και εντίμους. Τις δύναται να εξηγηθή, τα πράγματα, τα πλούτη, τα ρούχα, τα φορέματα της χώρας της Γλαρέντζας;» (*Cronaca dei Tocco*, στ. 648–652).

μια ανασύσταση της ιστορίας του χώρου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ύστερη αρχαιότητα.

Η ευνοϊκή για εγκατάσταση θέση είναι πολύ πιθανόν ότι επιλέχθηκε ως χώρος δημιουργίας εποχικών αρχικά εστιών κατοίκησης, που δεν άργησαν να γίνουν μόνιμες, ήδη από τους απώτατους προϊστορικούς χρόνους, όπως επιβεβαιώνουν ευρήματα της περιόδου που έχουν περισυλλεγεί από την περιοχή. Παρότι δε τα ομηρικά έπη δεν παρέχουν άμεση αναφορά πολιτισμού με το όνομα Κυλλήνη, στην *Ιλιάδα* αναφέρεται ο Κυλλήνιος αρχηγός των Επειών Ώτος, παρέχοντας έτσι την παλαιότερη ένδειξη για την ύπαρξη στην περιοχή κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο (1600–1100 π.Χ.) ενός πολιτισμού αρκετά σημαντικού ώστε να αντιπροσωπεύεται στον Τρωικό Πόλεμο. Η διήγηση μάλιστα του Πausανία για την εκφόρτωση στην Κυλλήνη εμπορευμάτων από Αιγινήτες ναυτικούς με προορισμό τους Αρκάδες, που είχαν τότε βασιλιά τους τον Πόμπο, σε συνδυασμό με την πληροφορία ότι ο τελευταίος έζησε μια γενιά μετά τον βασιλιά Κύψελο, την εποχή δηλαδή της λεγόμενης καθόδου των Δωριέων, αποκαλύπτει την ύπαρξη εμπορίου κάποιας κλίμακας στην περιοχή ήδη από τις αρχές του 11ου αιώνα π.Χ. Ελάχιστες είναι, ωστόσο, οι απτές ενδείξεις κατοίκησης κατά την περίοδο αυτή.

- 02 Η νήσος Καυκαλίδα, που σήμερα φιλοξενεί τον σύγχρονο φάρο, αναφέρεται ήδη από τον Στράβωνα. Ο χάρτης της *Expédition scientifique de Morée* την ονομάζει Άγιο Ιωάννη, με το ενετικό δηλαδή όνομά της, γνωστό στους κατοίκους της περιοχής ακόμα και στη σύγχρονη εποχή. Το όνομα Καυκαλίδα απαντά από τον 16ο αι. και έλκει πιθανόν την ετυμολογία του από τη λέξη καύκαλο (της χελώνας), κατά αντιστοιχία με την ονομασία Χελωνάτας που αποδίδεται στο ακρωτήριο.
- 03 Όστρακο πινακίου Πρώιμης Αρχαϊκής εποχής με γυναικεία κεφαλή (παράδοση Ευ. Αρβανίτη, παραλία Κυλλήνης).
- 04 Στρωματογραφία της παραλίας Κυλλήνης στα βορειοδυτικά, όπου διακρίνονται ίχνη αρχαίας κατοίκησης.

Εκτός από τα λίγα αποσπασματικά ευρήματα αρχαϊκών χρόνων στην ευρύτερη περιοχή, η μοναδική πληροφορία για την περίοδο αυτή προέρχεται από τον Πausanias, ο οποίος αναφέρει ότι κατά τον δεύτερο πόλεμο Λακεδαιμονίων και Μεσσηνίων (510–490 π.Χ.) κάποιοι από τους Μεσσηνίους φυγάδες συγκεντρώθηκαν στην Κυλλήνη για να αποπλεύσουν για αποικία στη Δύση, και μάλιστα πέρασαν εκεί το χειμώνα, γεγονός που επιβεβαιώνει τη λειτουργία του λιμανιού στους χρόνους αυτούς.

Η αρχαία Κυλλήνη γνώρισε οπωσδήποτε τη μεγαλύτερη ακμή της κατά τους κλασικούς χρόνους, μετά την πραγματοποίηση του δεύτερου συνοικισμού της πρωτεύουσας Ήλιδος το 471 π.Χ. Στους χρόνους αυτούς η μικρή έως τότε πόλη εξελίχθηκε σε πόλη μεγάλη και σημαντική και μετατράπηκε στο πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο του ηλειακού κράτους με κύρια μέριμνα την άμεμπτη προετοιμασία και οργάνωση των αγώνων στο ιερό της Ολυμπίας. Την ίδια περίοδο η Κυλλήνη, αποτελώντας επίνειο της πρωτεύουσας, πολεμικό ναύσταθμο των Ηλείων, σημαντικό εμπορικό σταθμό, κόμβο για τις θαλάσσιες μεταφορές προς τη Δυτική Ελλάδα, τα νησιά του Ιονίου, την Αδριατική, τη Σικελία και τη Μεγάλη Ελλάδα αλλά και σημείο εισόδου στην ηλειακή γη όσων κατέπλεαν από όλες τις περιοχές του ελληνικού κόσμου για να συμμετάσχουν στη μεγαλύτερη πανήγυρις της αρχαιότητας, αναπτύχθηκε και άκμασε. Το επίνειο μάλιστα, σε αντίθεση με την πρωτεύουσα, τειχίστηκε, γεγονός που επιβεβαιώνει τη στρατηγική σημασία του.

Σε αυτούς τους χρόνους πραγματοποιήθηκε κατά πάσα

02

πιθανότητα και η διαμόρφωση του αρχαίου λιμένα, ο οποίος ήταν τεχνητός, με εσωτερικό σκαφτό τμήμα και προβλήτες που τον προστάτευαν από τους ισχυρούς στην περιοχή ανέμους. Στο πλάτωμα του ακρωτηρίου, βόρεια του αρχαίου λιμανιού, αναπτύχθηκε η αρχαία Κυλλήνη, ως μια μετρίου μεγέθους κώμη (κώμη μετρία) σύμφωνα με τον Στράβωνα, στην οποία υπήρχε θαυμαστό ελεφάντινο άγαλμα (ξόανον ελεφάντινον θαυμαστόν ιδεῖν) του Ασκληπιού, έργο του μαθητή του Φειδία Κολώτη, σε ιερό του θεού. Την ύπαρξη του ιερού αυτού αλλά και ιερού της Αφροδίτης καθώς και αγάλματος του Ερμή ως φαλλού πάνω σε βάθρο, στον οποίο οι ντόπιοι απέδιδαν ιδιαίτερες τιμές, μαρτυρεί ο Πausanias. Τίποτα από τα παραπάνω δεν έχει, έως σήμερα, εντοπιστεί. Την εφεξής κατοίκηση στο χώρο επιβεβαιώνει μόνο η εύρεση κεραμικής και νομισμάτων αρχαίων χρόνων στα βαθύτερα ανασκαφικά στρώματα, καθώς και η παρουσία παλαιότερου οικοδομικού υλικού σε δεύτερη χρήση στις τοιχοδομές της μεσαιωνικής πόλης που διαδέχτηκε την αρχαία, ενώ ο εντοπισμός ευρημάτων της περιόδου στην ευρύτερη περιοχή μαρτυρά την έκταση και το εύρος της κατοίκησης του μεγάλου και πλούσιου αρχαίου επινείου. Η εύρεση ειδικότερα αρχαίων τάφων σε μεγάλη ακτίνα ανατολικά και νότια του υψώματος της κώμης αποτελεί ισχυρή ένδειξη για τη θέση των νεκροταφείων της.

03

Στις παραμονές του Πελοποννησιακού Πολέμου, το 435 π.Χ., με αφορμή την Επίδαμνο, οι Κερκυραίοι κυρπόλησαν τον αρχαίο λιμένα ως αντίποινα για τη συμμετοχή των Ηλείων στις πολεμικές επιχειρήσεις των Κορινθίων εναντίον τους. Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου (431–404 π.Χ.) το λιμάνι, εκτός από ναυτική βάση των Ηλείων, χρησίμευσε και ως βάση και για τα πλοία των Σπαρτιατών και των συμμάχων τους στη δυτική Ελλάδα ενάντια στις αθηναϊκές ναυτικές δυνάμεις. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Θουκυδίδη, στο λιμένα βρήκαν καταφύγιο 70 πλοία το 429 π.Χ. και άλλα 53 το 427 π.Χ. Εδώ άλλωστε αποβιβάστηκε και ο Αλκιβιάδης όταν εγκατέλειψε τους Αθηναίους στη Σικελία και προσχώρησε στους Σπαρτιάτες. Επίσης, στο λιμάνι αυτό κατέφυγε και ο πελοποννησιακός στόλος μετά την ήττα του από τον Φορμίωνα. Το 398 π.Χ. τα τείχη του λιμανιού καθαιρέθηκαν όπως προβλεπόταν από τη συνθήκη ειρήνης μεταξύ Σπάρτης και Ήλιδος.

Σε όλη τη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου το λιμάνι παρέμεινε πολεμικός ναύσταθμος στρατηγικής σημασίας για τους στόλους των Πτολεμαίων και των Μακεδόνων. Στα χρόνια των Διαδόχων η Κυλλήνη φαίνεται ότι, άγνωστο για ποιο λόγο, αποκόπηκε από το κράτος της Ήλιδος. Το 314 π.Χ. ο Αλέξανδρος, γιος του Πολυσπέρχοντα, την πολιορκήσε με τους Ηλείους, ώσπου ο στρατηγός του Αντίγονου Αριστόδημος την απελευθέρωσε και εγκατέστησε στην πόλη φρουρά. Οι παραπάνω μαρτυρίες δείχνουν ότι στη θέση είχε κτιστεί ξανά φρούριο για την προστασία της. Το 312 π.Χ. ο Πτολεμαίος, στρατηγός του Αντιγόνου, ανέκτησε την Κυλλήνη από τον Τελέσφορο, ο οποίος είχε οχυρωθεί εκεί, και την επέστρεψε στους Ηλείους. Το 218 π.Χ. οι Ηλείοι, φοβούμενοι επίθεση από τον

04

05

Φίλιππο Γ', ενίσχυσαν την οχύρωση και αύξησαν τη φρουρά με μισθοφόρους. Το 208 π.Χ. ο Σουλπίκιος κατέλαβε το λιμάνι με 4.000 άνδρες. Λίγο πριν από το 200 π.Χ. το λιμάνι τειχίστηκε ξανά επιμελώς από τους Ηλείους κατά τον πόλεμο εναντίον του Φιλίππου Ε'. Ευρήματα αυτής της περιόδου έχουν περισυλλεγεί από το χώρο.

Η κώμη και το λιμάνι της συνέχισαν να λειτουργούν και κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, παρότι αντίστοιχα ευρήματα και σχετικές αναφορές σπανίζουν, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί η ύπαρξη οικισμού στο χώρο και κατά την Πρωτοχριστιανική περίοδο. Η αρχαία Κυλλήνη και το λιμάνι της θα χαθούν στη λήθη τους αιώνες που θα ακολουθήσουν.

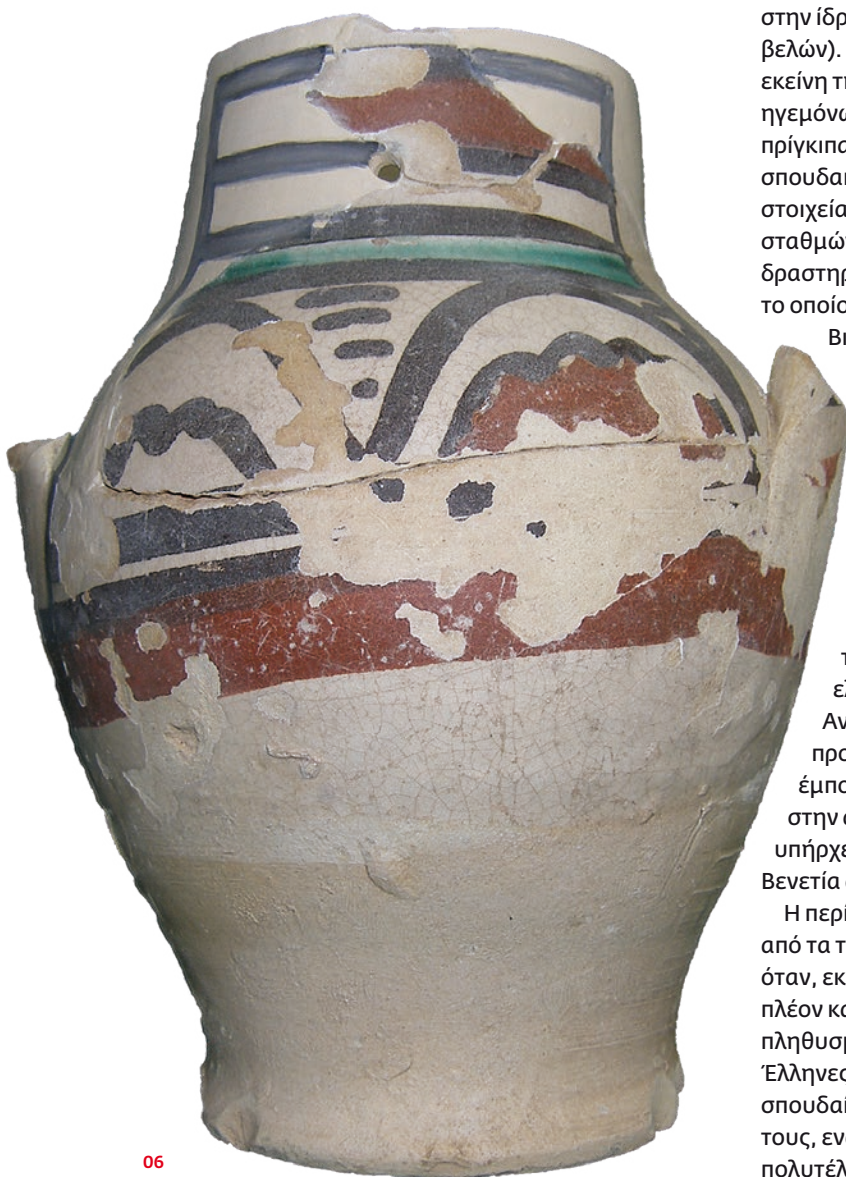
Μεσαιωνική πόλη και λιμένας Γλαρέντζας

Η ταυτιζόμενη με την αρχαία Κυλλήνη περιοχή επανήλθε δυναμικά στο προσκήνιο κατά τον Μεσαίωνα με την ίδρυση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, το οποίο στα μέσα του 13ου αιώνα, κατά την ηγεμονία του Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου, αναδείχθηκε ως ένα από τα ισχυρότερα σταυροφορικά κράτη στην Ανατολική Μεσόγειο και τα νότια Βαλκάνια. Καθοριστικό ρόλο στη μετατροπή του Πριγκιπάτου της Αχαΐας από επαρχία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας σε περιφερειακό κέντρο της μεσαιωνικής οικουμένης έπαιξε η Γλαρέντζα, η Clarentia ή Clarence των Φράγκων, η Chiarenza των Ενετών, η πόλη που χτίστηκε πιθανόν στη θέση της αρχαίας Κυλλήνης, ως επίγειο της πρωτεύουσας Ανδραβίδας, αναβιώνοντας την ήδη από την αρχαιότητα ανάλογη λειτουργία του τόπου.

Ως προς την ονομασία της πόλης, στη βιβλιογραφία απαντούν επίσης οι όροι Glarentza, Clarentsa, Clarentia, Clairence, Clarenza, Clarenca, Glarantsa, Klarentsa, Larentsa, ενώ στο *Χρονικόν του Μορέως* η πόλη αναφέρεται ως Κλαρέντσα ή Κλαρίντζα ή, σπανιότερα, Γραρέντσα και Γλαρέντζα. Ο Leake αναφέρει ότι η ονομασία Γλαρέντζα ίσως προέρχεται ετυμολογικά από τη λέξη «γλάρος», ενώ κατά τον Buchon το όνομα της Γλαρέντζας επιβιώνει μέχρι και σήμερα ως ένας από τους τίτλους του αγγλικού θρόνου (Duke of Clarence), κάτι που ο Leake αντικρούει.

Σύμφωνα με το *Χρονικόν του Μορέως* ο εμπορικός λιμένας και η πόλη της Γλαρέντζας αξιοποίησαν το φυσικό αγκυροβόλιο του Αγίου Ζαχαρία —που ίσως πήρε το όνομά του από κάποια ερημική εκκλησία ή ένα μοναστήρι που βρισκόταν κοντά στην ακτή—, του οποίου η χρησιμότητα για τη ναυσιπλοΐα είχε ήδη επισημανθεί κατά την αρχαιότητα. Αν και πρόκειται για πόλη που δημιουργήθηκε ex novo από τους Λατίνους κατακτητές, οι οποίοι επέλεξαν συνήθως την επανάχρηση βυζαντινών θέσεων, οι πληροφορίες που παρέχουν οι γραπτές πηγές για τη χρονολογία ίδρυσής της είναι συγκεχυμένες. Λαμβάνοντας υπόψη τα αρχαιολογικά δεδομένα (εντοπισμένη κεραμική, νομίσματα, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα) και τις ιστορικές μαρτυρίες, το πιθανότερο είναι ότι η πόλη ιδρύθηκε από τον Γουλιέλμο Β' Βιλλεαρδουίνο στα μέσα της δεκαετίας του 1250, ίδρυση που εντάσσεται στην πρόθεσή του να επιβάλει την κυριαρχία του στα νότια Βαλκάνια.

- 05 Λεπτομέρεια τοιχοποιίας με επαναχρησιμοποίηση αρχαίου οικοδομικού υλικού.
- 06 Πήλινο σταμνί με πολύχρωμη διακόσμηση από την Ιταλία (ύστερος 13ος–14ος αι.).

06

Η Γλαρέντζα παρουσιάζει ενδιαφέρον όχι μόνο γιατί πρόκειται για μια μεσαιωνική πόλη που ιδρύθηκε εκ νέου, αναπτύχθηκε, ήκμασε, παρήκμασε και εν τέλει εξαφανίστηκε μέσα σε διάστημα περίπου δύο αιώνων, αλλά και γιατί προοριζόταν να εξυπηρετήσει πολλαπλούς σκοπούς: πολιτικούς, ιδεολογικούς, στρατηγικούς, στρατιωτικούς και πρωτίστως εμπορικούς. Η θέση της στο βορειοδυτικό άκρο της δυτικότερης χερσονήσου του Μοριά, σε απόσταση μόλις λίγων χιλιομέτρων από την πρωτεύουσα Ανδραβίδα, την κατέστησε βασική σκάλα για τα πλοία του Πριγκιπάτου και την επικοινωνία των Φράγκων με τη Δύση και τη νότια Ιταλία ειδικότερα (αναφέρεται ότι ένα ταξίδι μεταξύ Γλαρέντζας και Μπρίντζι είχε διάρκεια 2–3 ημερών).

Η πόλη γρήγορα αναδείχθηκε στο σημαντικότερο οικονομικό και αστικό κέντρο της σταυροφορικής ηγεμονίας με διεθνή ακτινοβολία, σε πύλη των εισαγωγών και των εξαγωγών της, ενώ παράλληλα διέθετε και βιοτεχνική δραστηριότητα (ενδεικτική είναι η αναφορά στην ίδρυση σιδηρουργείου το 1281 για την κατασκευή βελών). Σταδιακά απέκτησε διοικητική σημασία ίση με εκείνη της Ανδραβίδας: οι συνεδριάσεις των Φράγκων ηγεμόνων λάμβαναν χώρα και στις δύο πόλεις, ενώ ο πρίγκιπας διέθετε και δεύτερη κατοικία στη Γλαρέντζα. Η σπουδαιότητα της πόλης τεκμηριώνεται από δύο ακόμη στοιχεία: την ύπαρξη ξεχωριστού συστήματος μέτρων και σταθμών, συνέπεια προφανώς μιας μεγάλης εμπορικής δραστηριότητας, καθώς και την ύπαρξη νομισματοκοπείου, το οποίο εγκατέστησε το 1267 ο Γουλιέλμος Β΄

Βιλλεαρδουίνος με άδεια του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου Θ΄.

Μετά τη Συνθήκη του Βιτέρμπο το 1267, που κατέστησε το Πριγκιπάτο υποτελές στον ανδεγαυικό οίκο (Ανζου) του Βασιλείου της Νεάπολης, η πόλη και το λιμάνι της γνώρισαν ιδιαίτερη ακμή και ανέπτυξαν στενές εμπορικές σχέσεις με την Ιταλία. Κατά τον 14ο αιώνα Ενετοί, Γενουάτες, Πιζάνοι και Φλωρεντινοί εγκαταστάθηκαν στην πόλη διακινώντας προϊόντα της τοπικής οικονομίας (σταφίδες, μέλι, κερύ, σύκα, ελιές, μετάξι, λινάρι, κρασί) προς τη Δύση και την Ανατολή, ενώ εισήγαγαν στον Μοριά βιοτεχνικά προϊόντα (κεραμικά, υφάσματα). Ειδικά οι Ενετοί έμποροι κυριάρχησαν στη Γλαρέντζα συμβάλλοντας στην ανάπτυξή της. Στα μέσα μάλιστα του 14ου αιώνα υπήρχε Ενετός «κόνσουλος» στην πόλη, ενώ το 1340 η Βενετία αγόρασε έκταση για να κτίσει ναό του Αγ. Μάρκου.

Η περίοδος ακμής και αίγλης της Γλαρέντζας διήρκεσε από τα τέλη του 13ου μέχρι τις αρχές του 15ου αιώνα, όταν, εκτός από πολύβουο δραστήριο λιμάνι, έγινε πλέον και πρωτεύουσα του Πριγκιπάτου της Αχαΐας. Ο πληθυσμός της (κυρίως Ιταλοί, Φράγκοι αλλά και μερικοί Έλληνες) αριθμούσε το 1391 περί τους 1.200 κατοίκους, με σπουδαίους άρχοντες και πάμπλουτους εμπόρους ανάμεσά τους, ενώ εντύπωση προκαλούσε ο εν γένει πλούτος και η πολυτέλειά της. Οι γραπτές πηγές μάς πληροφορούν πως

- 07 Πεσμένα τείχη κάτω από το φρούριο.
- 08 Πεσμένη τοιχοποιία του βορειοανατολικού πύργου του φρουρίου. Διακρίνεται ο ημισφαιρικός θόλος.
- 09 «...το χαραγείο των торνεσιών, ομοίως των δηνερίων» (*Χρονικόν του Μορέως*, στ. 2608). Στην πόλη της Γλαρέντζας υπήρχε νομισματοκοπείο, η λειτουργία του οποίου ξεκίνησε περίπου το 1267 και συνεχίστηκε έως το 1353. Το νόμισμα που εκδίδεται είναι *denier tournois* (τορνέσιο) και ακολουθεί το γαλλικό πρότυπο, που πήρε το όνομά του από την πόλη Tours, όπου πρωτοκυκλοφόρησε ο τύπος. Στη μία όψη απεικονίζεται σταυρός και το όνομα του πρίγκιπα, ενώ στην άλλη το όνομα του νομισματοκοπείου (CLARENTIA) και σχηματοποιημένος πύργος ή ναός. Το τορνέσιο, από κράμα χαλκού και αργύρου, λειτούργησε ως βασικό νόμισμα συναλλαγών στον ελλαδικό χώρο και γνώρισε ευρεία διάδοση, εξαιτίας της υψηλής περιεκτικότητάς του σε ασήμι.
- 10 Νόμισμα *denier tournois* του Καρόλου Ι/II Ανζου (1278–1289) από το νομισματοκοπείο της Γλαρέντζας.

07

στη Γλαρέντζα είχαν την έδρα τους μεγάλοι τραπεζικοί οίκοι και γίνονταν συναντήσεις ισχυρών εμπόρων, ενώ δεν έλειπαν κτήρια για την εξυπηρέτηση των ναυτιλλομένων, νοσοκομεία, εκκλησίες, αλλά και σιδηρουργεία, εργαστήρια, αποθήκες.

Την περίοδο αίγλης, κυρίως επί ηγεμονίας των Βιλλεαρδουίνων, διαδέχτηκε από τις αρχές του 15ου αιώνα περίοδος αναταραχών, με πρώτη την καταστροφή της πόλης από τους Ναβαρραίους γύρω στο 1380. Το Πρίγκιπάτο της Αχαΐας βρέθηκε πλέον σε πλήρη αποσύνθεση και κατά συνέπεια η Γλαρέντζα έχασε το ρόλο της και παρήκμασε. Το 1407 η πόλη υπέστη εξαιρετικά μεγάλο πλήγμα, με την κατάληψη και λεηλασία της από το στρατό του Λεονάρδου Τόκκο. Το 1414 η Γλαρέντζα επεστράφη στον πρίγκιπα Κεντυρίωνα Ζαχαρία, αλλά το 1417–1418 κατελήφθη από τον Ιταλό τυχοδιώκτη Oliverio Franco. Το 1421–1422 πωλήθηκε στον κόμη της Κεφαλονιάς και δεσπότη της Ηπείρου Κάρολο Τόκκο. Το 1427 πολιορκήθηκε από τον Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο και το 1428 παραχωρήθηκε από τον Τόκκο στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο ως προίκα της ανιψιάς του. Ο ιστορικός Γεώργιος Σφραντζής ορίστηκε διοικητής της και, στο όνομα του Παλαιολόγου, εισήλθε στην πόλη την 1η Μαΐου 1428 συνοδευόμενος από το στρατό των Βυζαντινών. Το 1430 η Γλαρέντζα κατελήφθη από τους Καταλανούς που την πούλησαν πάλι στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Ο τελευταίος τότε γκρέμισε τα τείχη της για να αποτρέψει νέα κατάληψη. Το 1432 η Γλαρέντζα έγινε έδρα ενός δεύτερου Δεσποτάτου υπό τον Θωμά Παλαιολόγο.

Ωστόσο, η άλλοτε εύρωστη πρωτεύουσα και το πολύβουο λιμάνι της είχαν πλέον παρακμάσει. Οι πολυάριθμες πολεμικές συγκρούσεις μετατόπισαν την εμπορική δραστηριότητα της Πελοποννήσου με τη Δύση σε άλλα λιμάνια, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι ήδη το 1435 ο περιηγητής Pero Tafur γράφει για μια πόλη ερημωμένη. Το 1446 η ευρύτερη περιοχή υπέστη δήμευση από το σουλτάνο Μουράτ Β΄ και λίγα χρόνια αργότερα παραδόθηκε στους Οθωμανούς ακολουθώντας την τύχη του Δεσποτάτου. Πλήρης εγκατάλειψη και ερείπωση χαρακτηρίζει την πόλη τον 16ο αιώνα και η ονομασία Γλαρέντζα υποδεικνύει πλέον περισσότερο την περιοχή και λιγότερο την πόλη. Το 1701 ο Ενετός μηχανικός Francesco Grimaldi πρότεινε να κατεδαφιστεί το Χλεμούτσι, που δεν εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των Ενετών, και να χτιστεί ένα νέο φρούριο στη θέση της Γλαρέντζας, κοντά στη θάλασσα και τα νησιά, όπου βρίσκονταν τα οικονομικά συμφέροντα της Γαληνοτάτης, ωστόσο η πρότασή του δεν υλοποιήθηκε. Τα χρόνια που ακολούθησαν δεν απέμενε παρά μόνο ο θρύλος της άλλοτε ένδοξης φράγκικης πολιτείας όπως και του αρχαίου επινεύου, ενώ οι λιμενικές εγκαταστάσεις είχαν πια καταχωθεί. Ωστόσο, από εδώ θα προσεγγίσουν την Πελοπόννησο πολλοί Ευρωπαίοι περιηγητές από τον 17ο ήδη αιώνα.

Τη σύγχρονη εποχή του λιμανιού εγκαίνιασε η θεμελίωση του μόλου του στις 2 Ιουνίου 1863, ενώ κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα αυτό είχε λάβει εκ νέου το αρχαίο όνομα

08

09

10

του. Το 1922, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η περιοχή κατακλύστηκε από πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο χωριό Κάτω Παναγιά —σε μικρή απόσταση τόσο από το σύγχρονο λιμάνι όσο και από τη Μονή Βλαχερνών— ενώ τους διανεμήθηκε για καλλιέργεια ο χώρος όπου εκτεινόταν η μεσαιωνική πόλη και το λιμάνι της. Εξαίρεση στη διανομή αποτέλεσαν τα σημεία με τα ορατά τμήματα ερειπίων αφενός για λόγους προστασίας και αφετέρου γιατί δεν ήταν δυνατό να καλλιεργηθούν. Στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Γλαρέντζα υπέστη καίριο πλήγμα, καθώς τα κατοχικά στρατεύματα ανατίναξαν σχεδόν κάθε ιστάμενο τοίχο. Το 1958, με απόφαση του Νομάρχη Ηλείας παραχωρήθηκαν στην Κοινότητα Κάτω Παναγιάς τα αδιάθετα χέρσα και μη καλλιεργήσιμα κρατικά κτήματα συμπεριλαμβανομένων των ορατών αρχαιοτήτων, που είχαν εξαιρεθεί της αρχικής διανομής στους πρόσφυγες.

Στο διάστημα που ακολούθησε την εγκατάλειψη της πόλης, η συστηματική άρση, η λιθολόγηση και η αυθαίρετη δόμηση συνέχισαν να διαλύουν αργά αλλά σταθερά τα εναπομείναντα κατάλοιπα της μεσαιωνικής πόλης. Τον Οκτώβριο του 1988 ο μεγάλος σεισμός του Βαρθολομίου είχε ως αποτέλεσμα μεγάλα τμήματα της τοιχοδομίας της δυτικής πλευράς του φρουρίου να καταρρεύσουν και να κατολισθήσουν στη θάλασσα.

- 11 Κούπα βενετικής κεραμικής ή κεραμικής με ρουλέτα (τέλος 13ου–14ος αι.).
- 12 Χάρτης της περιοχής της Ήλιδος, όπου σημειώνονται οι θέσεις της αρχαίας Ήλιδος (Elis), της Ανδραβίδας (Artavidha), του κάστρου Χλεμουτσίου (Castel Tornese), του αρχαίου επινείου (Kyllene), του μεσαιωνικού λιμένος (Chiarenza), καθώς και η νήσος Καυκαλίδα (Kaukalida) (Stanhope 1824).

Ανασκαφές στη Γλαρέντζα δεν υλοποιήθηκαν σχεδόν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990, οπότε και εγκαινιάστηκε η περίοδος συστηματικής έρευνας και ανάδειξης του χώρου. Ταυτόχρονα, σε απόσταση μόλις 800 μ. ανατολικότερα, το σύγχρονο λιμάνι της Κυλλήνης, συνεχίζοντας μια παράδοση χιλιετιών, εξυπηρετεί πλέον τη θαλάσσια συγκοινωνία της Πελοποννήσου με τα νησιά της Ζακύνθου, της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ Το προανασκαφικό στάδιο

Οι περιηγητές (β' μισό 17ου–α' μισό 19ου αι.)

Ευρωπαίοι κυρίως περιηγητές άρχισαν να επισκέπτονται την περιοχή ήδη από το β' μισό του 17ου αιώνα και ο αριθμός τους θα αυξηθεί κατά τον 18ο έως και το α' μισό του 19ου αιώνα, όταν το ρεύμα του ευρωπαϊκού περιηγητισμού θα κλείσει τον κύκλο του. Οι περιηγητές αυτοί, είτε έρχονταν από τη θάλασσα είτε από χερσαίους δρόμους, περιέγραψαν τον τόπο, εντόπισαν τα ερείπια της ένδοξης φράγκικης πόλης του Μεσαίωνα, η εγκατάλειψη της οποίας τους λύπησε, και ταύτισαν το χώρο των μεσαιωνικών ερειπίων με εκείνον της αρχαίας Κυλλήνης, θεωρώντας ότι τα κατάλοιπα της βρίσκονταν θαμμένα κάτω από τη μεσαιωνική Γλαρέντζα. Στα χρόνια τους το λιμάνι της αρχαίας και της μεσαιωνικής πόλης είχε ήδη καταχωθεί και η προσάραξη των πλοίων, που προσέγγιζαν την περιοχή λόγω της συνεχιζόμενης επικοινωνίας με το νησί της Ζακύνθου και τη Δύση γενικότερα, γινόταν στην ομαλή ακτή ανατολικά του λιμανιού, όπου και σταδιακά αναπτύχθηκε ένας σύγχρονος οικισμός.

Πρώτος επισκέφθηκε την περιοχή ο Τούρκος χρονικογράφος και περιηγητής Enliya Çelebi, μεταξύ των ετών 1668 και 1671. Στο έργο του

αναφέρει πως το κάστρο της Γλαρέντζας, που είχε ισοπεδωθεί από τον Μπαγιεζίτ Βελή, ήταν το πιο ισχυρό φρούριο του Μοριά, καθώς τα τείχη του διατηρούνταν ακόμα όρθια, και θα μπορούσε να ξαναγίνει ένα ισχυρό πεντάγωνο κάστρο, αν επιδιορθωνόταν από τη μεριά της θάλασσας. Ο Çelebi περιέγραψε δύο απάνεμα λιμάνια στη μεσαιωνική πόλη, που στις μέρες του λειτουργούσε κυρίως ως καταφύγιο Αλγερινών πειρατών, και ολοκλήρωσε την αναφορά του αφηγούμενος ότι, όντας στο λιμάνι της Γλαρέντζας, υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας ναυμαχίας μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών, με τους δεύτερους να καταφεύγουν για ανασυγκρότηση

στο λιμάνι, πριν από την τελική επικράτησή τους επί των «απίστων».

Από τους Ευρωπαίους περιηγητές πρώτοι βρέθηκαν στην περιοχή, το 1675, ο Άγγλος κληρικός και περιηγητής George Wheler και ο Γάλλος γιατρός και αρχαιογνώστης Jacob Spon, οι οποίοι περιέγραψαν στα έργα τους πώς προσέγγισαν τη Γλαρέντζα (Chiarenza) ερχόμενοι από το νησί της Ζακύνθου, περνώντας ανάμεσα στο ακρωτήριο Χελωνάτας (Chelonitis) και το περιτριγυρισμένο από ξέρες νησάκι της Καυκαλίδας. Εντύπωση τους προκάλεσε η ολοκληρωτική καταστροφή της πόλης, καθώς τεράστια τμήματα τοιχοποιίας, κατασκευασμένα με ιδιαίτερα ισχυρό κονίαμα (cement), βρίσκονταν διασκορπισμένα στο χώρο σαν να ανατινάχθηκαν από ισχυρή πυρίτιδα ή να κατέρρευσαν από σεισμό. Πρόκειται προφανώς για τα τείχη του εσωτερικού περιβόλου της φράγκικης πόλης, τα οποία είχαν γκρεμιστεί από τον Κωνσταντίνο

Παλαιολόγο το 1430. Η εικόνα του χώρου και τα ίχνη της αρχαιότητας (Marks of Antiquity) που συνάντησαν τους έπεισαν ότι εκεί υπήρχε κάποτε η πόλη της Κυλλήνης. Βρήκαν το λιμάνι καταχωμένο και ένα αραξοβόλι στον κόλπο, και μάλιστα ανέφεραν την ύπαρξη εκεί τριών πλοιαρίων (tartans), τα οποία χρησιμοποιούσαν οι Γάλλοι έμποροι, ενώ κατέγραψαν και τις τιμές διαφόρων προϊόντων που μεταφέρονταν από το λιμάνι, πιστοποιώντας τη διατήρηση εμπορικής δραστηριότητας και στους χρόνους αυτούς.

Την ίδια περίπου εποχή επισκέφθηκε την περιοχή και ο Φραγκισκανός μοναχός, χαρτογράφος, εκδότης και εγκυκλοπαιδιστής V. Coronelli, ο οποίος αναγνώρισε στη Γλαρέντζα τη θέση της αρχαίας Κυλλήνης, περιέγραψε με τη σειρά του τα ερείπια, την τάφρο και ένα καταχωμένο λιμάνι, χωρίς να κάνει καμία αναφορά σε αρχαιότερα κατάλοιπα.

Ο Άγγλος θεολόγος και αρχαιογνώστης Richard Chandler

13 Το φρούριο και τμήμα του νοτιοδυτικού οχυρωματικού περιβάλλου (2004).

επισκέφθηκε την περιοχή το 1760. Το πλοίο του προσάραξε στον κόλπο της Γλαρέντζας (Chiarenza), που, όπως γράφει, εξυπηρετούσε μικρά σκάφη από τη Ζάκυνθο και τα γειτονικά μέρη, τα οποία μετέφεραν κυρίως επιβάτες ή προμήθειες. Στην παραλία ένα κάρο που έσερναν δύο άλογα περίμενε να εξυπηρετήσει τους νεοφερμένους. Ένα τελωνείο και κάποιες καλύβες ή μαγαζιά ήταν τα μόνα κτίσματα στην περιοχή. Ο περιηγητής προχώρησε στην ταύτιση της θέσης της αρχαίας Κυλλήνης με το ακρωτήριο που βρίσκεται στη νότια άκρη του κόλπου, όπου και ιδρύθηκε αργότερα η πόλη της Γλαρέντζας και μας πληροφόρησε ότι η θέση μετονομάστηκε σε Chiarenza από τους Ενετούς. Ανέφερε ότι η πόλη λεηλατήθηκε από το σουλτάνο Μουράτ Β' το 1447, ο οποίος οδήγησε στην αιχμαλωσία 60.000 άτομα. Ίσως πρόκειται για τους κατοίκους όχι μόνο της πόλης αλλά και της ευρύτερης περιοχής της. Από το χώρο ανέφερε την ύπαρξη κάποιων τμημάτων τείχους και άλλων κτισμάτων, καθώς και ότι το λιμάνι ήταν καταχωμένο.

Το 1798 πέρασε από την περιοχή ο Γάλλος διπλωμάτης και αρχαιοδίφης Francois Pouqueville, ο οποίος αναφέρθηκε εν συντομία στην Κυλλήνη ή Γλαρέντζα, καθώς είδε τα ερείπια της πόλης από μακριά, χωρίς να επισκεφθεί το λιμένα του Αγίου Ζαχαρία.

Ο Άγγλος περιηγητής William Martin Leake επισκέφθηκε

- 14 Χαρακτικό του λιμανιού του 1813 με τα λίγα σύγχρονα κτίσματα και τα ερείπια της μεσαιωνικής πόλης της Γλαρέντζας στο βάθος (Stanhope 1824).

την περιοχή το 1806. Ο Leake προσέγγισε το λιμάνι της Γλαρέντζας (Glaréntza ή Glaràntza – Chiarenza για τους Ιταλούς) ερχόμενος από το Κάστρο του Χλεμουτσίου και διαπίστωσε ότι σώζονταν εκεί κατάλοιπα του μεσαιωνικού κάστρου. Βρήκε το λιμάνι εγκαταλειμμένο με μόνο λίγους βράχους να παρέχουν καταφύγιο στα σκάφη. Ο περιηγητής δεν μπόρεσε παρά να τοποθετήσει στον ίδιο χώρο και την αρχαία Κυλλήνη. Ανέφερε επίσης το νησάκι της Καυκαλίδας (Kavkalidha).

Ο Άγγλος αρχιτέκτονας John Spenser Stanhope ταξίδεψε από τη Ζάκυνθο προς το λιμάνι της Γλαρέντζας (Chiarenza ή Clarenza) τον Απρίλιο του 1813. Στο έργο του συμπεριέλαβε χάρτη της Ηλείας με σημειωμένη τη θέση της Γλαρέντζας/Κυλλήνης και της νησίδας Καυκαλίδας, καθώς και χαρακτηριστικό του λιμανιού με τα λίγα σύγχρονα κτίσματα και τα ερείπια της μεσαιωνικής πόλης στο βάθος. Σύμφωνα με την περιγραφή του Stanhope, το λιμάνι στις μέρες του αποτελείτο μόνο από ένα τούρκικο τελωνείο και λίγες κακοδιατηρημένες καλύβες. Κοντά στα παραπάνω εντόπισε τα τείχη της πόλης της Γλαρέντζας, κτισμένης κατά πάσα πιθανότητα στη θέση της αρχαίας Κυλλήνης. Τα τείχη σχημάτιζαν σχεδόν ένα τετράγωνο. Η βορειοανατολική και βορειοδυτική πλευρά αντίκριζαν τη θάλασσα, ενώ οι άλλες δύο προστατεύονταν από τάφρο. Στη νοτιοανατολική πλευρά υπήρχαν δύο είσοδοι, σε μια από τις οποίες σωζόταν ακόμη τμήμα γέφυρας. Κοντά βρίσκονταν τα ερείπια μιας εκκλησίας, η οποία, σύμφωνα με τον οδηγό της ομάδας, καλείτο Αγία Σοφία και είχε χτιστεί στη θέση αρχαίου ναού(;). Σε μικρή απόσταση σώζονταν τα ερείπια ενός κτηρίου που φαινόταν να είχε θόλο. Στη δυτική γωνία βρισκόταν κυκλικό τείχος που ταυτίστηκε με εκείνο της ακρόπολης. Η περιφέρεια των τειχών της πόλης υπολογίστηκε πρόχειρα σε 1.570 πόδια περίπου.

Πληροφορίες για την περιοχή έδωσε, παρότι δεν την επισκέφθηκε ο ίδιος, και ο Γάλλος στρατιωτικός, γεωγράφος και γεωλόγος Puillon Boblaye, ο οποίος υποστήριξε με επιχειρήματα ότι η θέση της αρχαίας Κυλλήνης ταυτίζεται με αυτή της μεσαιωνικής Γλαρέντζας και εξέφρασε την άποψη ότι η ανοικοδόμηση της πόλης κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους εξαφάνισε τα παλαιότερα κατάλοιπα κατοίκησης της περιοχής.

Οι μελετητές (β' μισό 19ου – αρχές 21ου αιώνα)

Ήδη από το β' μισό του 19ου αιώνα την περιοχή άρχισαν να επισκέπτονται όχι πια περιηγητές αλλά μελετητές των αρχαίων και μεσαιωνικών μνημείων και των αντίστοιχων ιστορικών περιόδων στον ελληνικό χώρο.

Ο Γάλλος λόγιος Jean Alexandre Buchon επισκέφθηκε την περιοχή το 1841 και περιέγραψε το χώρο με ακρίβεια. Η Γλαρέντζα στις μέρες του δεν ήταν παρά μια φτωχή πόλη, περιτριγυρισμένη από έλη και με ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης για τους κατοίκους

της, που ήταν άποικοι προερχόμενοι από το νησί της Ζακύνθου. Ο Buchon εξηγεί ότι ο αποικισμός αυτός αποτέλεσε πρωτοβουλία της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία έδωσε στους αποίκους γη, σπόρους και χρήματα για να οικοδομήσουν τα σπίτια τους. Τα σπίτια κτίστηκαν αλλά η γη ουδέποτε καλλιεργήθηκε, καθώς οι άποικοι αποτελούσαν το πλέον ανοργάνωτο τμήμα του πληθυσμού της Ζακύνθου και συνέχισαν να ζουν εξίσου ανοργάνωτα και στον νέο τόπο κατοικίας τους, τη Γλαρέντζα. Η πεποίθηση του Buchon ότι η θέση της μεσαιωνικής πόλης ταυτίζεται με αυτήν της αρχαίας Κυλλήνης ήταν ο λόγος για τη λανθασμένη εκ μέρους του απόδοση μέρους των ορατών στο χώρο της ακρόπολης καταλοίπων στο αρχαίο επίνειο. Την ταύτιση συνόδευε μάλιστα η παρατήρηση ότι τα κατάλοιπα αυτά είναι ανάλογα των σωζόμενων στην Ήλιδα αρχαίων ερειπίων —γεγονός που δεν ισχύει—, σε αντιδιαστολή με τα κατάλοιπα στην περιοχή της κάτω πόλης, τα οποία, παρότι όμοιας κατασκευής, χαρακτηρίσε μεσαιωνικά. Παρά την παραπάνω παρανόηση εξαιρετικά σημαντική παραμένει η αληθής και επιβεβαιωμένη και από υστερότερα ευρήματα πληροφορία του ότι αρχαία νομίσματα εντοπίζονταν σε όλη την ευρύτερη περιοχή κατά την άρωση των χωραφιών. Χαρακτηριστική, τέλος, είναι η αναφορά του στα σωζόμενα σε ικανό ύψος κατάλοιπα του φράγκικου ναού, από τον οποίο σωζόταν ακόμη ένα από τα μεγάλα παράθυρά του.

Το καλοκαίρι του 1905 επισκέφθηκε τη Γλαρέντζα ο Σκωτσέζος αρχιτέκτονας και ακαδημαϊκός Ramsay Traquair, ο οποίος βρήκε τη μεσαιωνική πόλη ερειπωμένη. Περιέγραψε την ύπαρξη τάφρου και τειχών κάτω από την ανυψωμένη επιφάνεια του εδάφους, μία πύλη στα ανατολικά και άλλη μία στα νότια, τα κατάλοιπα ενός κτηρίου με οξυκόρυφο παράθυρο και τα ερείπια πύργου στα νοτιοδυτικά, χωρίς να κάνει καμία αναφορά στην αρχαία Κυλλήνη. Σημείωσε πως είναι περίεργο ότι η κατασκευή ενός τόσο μεγάλου κάστρου δεν μνημονεύεται από τις πηγές, στις οποίες διέκρινε μία σύγχυση σχετικά με τη θέση του κάστρου της Γλαρέντζας και του κάστρου Χλεμούτσι. Υπέθεσε έτσι ότι το Χλουμούτζι ή Castel Tornese, που πήρε το όνομά του από το περίφημο νομισματοκοπείο, του οποίου οι κοπές έφεραν τη λέξη «Clarentia», δεν ήταν ένα ξεχωριστό κάστρο, αλλά το φρούριο-πύργος που βρισκόταν στο νοτιοδυτικό άκρο της πόλης της Γλαρέντζας. Υποστήριξε δε ότι το Castel Tornese στο εσωτερικό της χερσονήσου, σε απόσταση 5 χλμ. από τη Γλαρέντζα, ήταν ένα δεύτερο Castel Tornese κτισμένο τον 15ο αιώνα από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο.

Το 1925, ο Γεώργιος Παπανδρέου, Έλληνας εκπαιδευτικός και διακεκριμένος ιστορικός, εξέδωσε το βιβλίο του *Η Ηλεία διά μέσου των αιώνων*, όπου πλησίον της Γλαρέντζας περιέγραψε την ύπαρξη σύγχρονου λιμανιού με «τεχνητόν μώλον» αναφέροντας πως η νέα πόλη ονομάστηκε ανεπιτυχώς Κυλλήνη, καθώς στην περιοχή είχαν εντοπιστεί «ασήμαντα και αβέβαια λείψανα αρχαίων οικήσεων», τα οποία όμως ο ίδιος ουδέποτε είδε. Ο Παπανδρέου επισκέφθηκε το «εντελώς σχεδόν

15

16

- 15 Η νότια πύλη του εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου πριν από την κατάρρευση του ενός σκέλους της (Bon 1969).
- 16 Βεργίο με τοιχογραφικό διάκοσμο από το ναό του Αγίου Φραγκίσκου.
- 17 Ο ναός του Αγίου Φραγκίσκου σε λήψη του 1925. Φαίνεται το ύψος του κτηρίου και τα μεγάλα οξυκόρυφα παράθυρά του πριν από την κατεδάφισή του μεταξύ 1940–1945 (Bon 1969).

- 18 Η δυτική απόκρημνη ακτή της Κυλλήνης-Γλαρέντζας με την ιδιαίτερα χαρακτηριστική αποσαθρούμενη στρωματογραφία της. Στη λήψη του 1956 διακρίνεται αρχαίος αποθέτης που δεν υφίσταται πλέον (Αρχείο Ντ. Ψυχogiού).
- 19 Κατάλοιπα του λιμένος Κυλλήνης-Γλαρέντζας σε λήψη του 1960 (Αρχείο Ντ. Ψυχogiού).
- 20 Τοπογραφική αποτύπωση του λιμένος Κυλλήνης (Φωτογραφικό Αρχείο Φινλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών).

κατηρειπωμένον» φράγκικο φρούριο στα βορειοδυτικά του νέου λιμένα και ανέφερε την ύπαρξη εκεί μίας «δεξαμενής μικράς εκ δύο δωματίων χωριζομένων διά κανονικού μεσοτοιχίου και συγκοινωνούντων διά θύρας κομψής και αψιδωτής προς τα άνω» κοντά στο θαλάσσιο τείχος, μία μεγάλη είσοδος στα νότια τείχη και αρκετά ακόμα ερείπια κτηρίων. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρησή του ότι το υλικό της ερειπωμένης πλέον πόλης «αστόργως χρησιμοποιείτο εις την κατασκευήν της νυν Γλαρέντζης». Λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα, το 1922, ο χώρος όπου εκτεινόταν η «κατηρειπωμένη» μεσαιωνική πόλη της Γλαρέντζας και το λιμάνι της είχε κηρυχθεί, με βασιλικό διάταγμα (ΒΔ25-2-1922/ΦΕΚ28/Α/26-2-1922 «Περί κηρύξεως προεχόντων Βυζαντινών μνημείων»), αρχαιολογικός, σε μία προσπάθεια προστασίας των εναπομεινάντων ερειπίων, σύμφωνα με την τότε ισχύουσα νομοθεσία της ελληνικής πολιτείας.

Μεταξύ των ετών 1925 και 1938 την περιοχή επισκέφθηκε και ερεύνησε ο Γάλλος αρχαιολόγος Antoine Bon. Το έργο του *La Morée franque* αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές πηγές άντλησης λεπτομερών ιστορικών και αρχαιολογικών πληροφοριών για τη μεσαιωνική Γλαρέντζα, ενώ εξαιρετικής σημασίας θεωρούνται οι φωτογραφίες του, που αποτυπώνουν τα κατάλοιπα της μεσαιωνικής πόλης πριν από τις καταστροφές των Γερμανών κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Bon, σε άρθρο του που δημοσιεύτηκε το 1946, ανέφερε την παρουσία σε όλη την έκταση της μεσαιωνικής πόλης αρχαιότερων οστράκων όλων των περιόδων, ενώ περιέγραψε αρχαία αντικείμενα που είχαν βρεθεί στην περιοχή, θεωρώντας δεδομένη τη συνεχή κατοίκηση του χώρου από τους κλασικούς χρόνους, όπως και την ύπαρξη εδώ ενός αρχαίου λιμένα που δεν θα μπορούσε να είναι άλλος από αυτόν της αρχαίας Κυλλήνης.

Ένας δεύτερος αρχαιολόγος, ο Αμερικανός Jerome Sperling, επισκέφθηκε και ερεύνησε την περιοχή το 1939. Σε άρθρο του ανέφερε τα ορατά ίχνη μιας κατοίκησης από την Κλασική περίοδο έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους και την ύπαρξη ενός μικρού επινεύου, η θέση και η φύση της τοποθεσίας του οποίου συνηγορούσαν στην ταύτισή του με αυτό της αρχαίας Κυλλήνης. Την ταύτιση του χώρου της αρχαίας Κυλλήνης με αυτόν της μεσαιωνικής Γλαρέντζας υποστήριξε με στέρεα επιχειρήματα και ο Ηλείος λόγιος Ντίνος Ψυχogiός.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι ακόμη η μελέτη του Γάλλου αρχαιολόγου Jean Servais, ο οποίος επισκέφθηκε τρεις φορές την περιοχή στο διάστημα μεταξύ Απριλίου και Οκτωβρίου του 1960, αναζητώντας στο πεδίο τοπογραφικές και αρχαιολογικές ενδείξεις για τη θέση του αρχαίου λιμανιού. Εκτενής ήταν η αναφορά του και σε ευρήματα από την ευρύτερη περιοχή.

Από τους νεότερους, τέλος, ερευνητές, οι οποίοι ασχολήθηκαν αποκλειστικά με τη μελέτη της μεσαιωνικής Γλαρέντζας, βασισμένοι είτε σε πηγές είτε στην έρευνα πεδίου, αξίζει να αναφερθούν ενδεικτικά η Ελένη Σαράντη-Mendelovici, η Αγγελική Τζαβάρα και ο Δημήτριος Αθανασούλης.

20

Ανασκαφές και επεμβάσεις

Η πρώτη περίοδος των ανασκαφών (1980–2001)

Ανασκαφές στην πόλη της Γλαρέντζας δεν υλοποιούνται παρά το 1981, οπότε η 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε αποχωματώσεις και μικρές ανασκαφικές τομές, καθώς το ενδιαφέρον για τουριστική αξιοποίηση της περιοχής επέβαλε την οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου, ώστε να οριστεί ζώνη προστασίας. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 ξεκίνησε μια πιο συστηματική αρχαιολογική έρευνα με καθαρισμούς ερειπίων και ανασκαφικές εργασίες, ενώ το 1999 ολοκληρώθηκαν από τις συναρμόδιες αρχαιολογικές υπηρεσίες οι διαδικασίες επανακήρυξης του αρχαιολογικού χώρου Γλαρέντζας–Κυλλήνης.

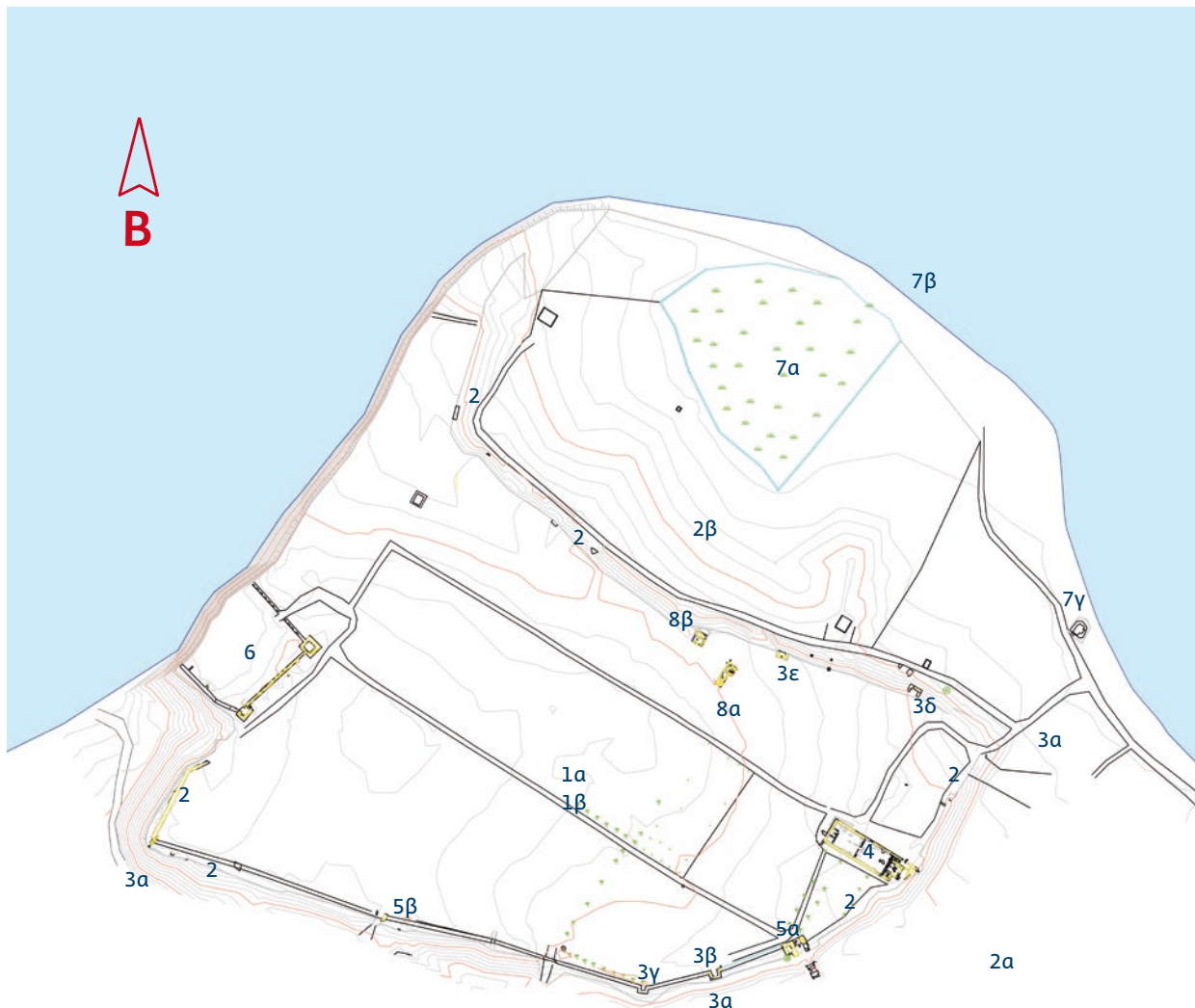
Το έργο ανάπλασης–ανάδειξης των ετών 2002–2005

Το 2001 αποφασίστηκε η ένταξη στο Γ΄ ΚΠΣ του έργου «Ανάπλαση–ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου κάστρου Γλαρέντζας (Κυλλήνης) Ν. Ηλείας», το οποίο υλοποιήθηκε από την 6η ΕΒΑ μεταξύ των ετών 2002–2005. Οι εργασίες, οι οποίες κάλυψαν έκταση περίπου 40 στρεμμάτων από το συνολικό εμβαδόν των 180

στρεμμάτων που καταλάμβανε η μεσαιωνική πόλη και το λιμάνι της, αποσκοπούσαν στην προστασία, την ανάπλαση και την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου ώστε να καταστεί επισκέψιμος, αναγνώσιμος και λειτουργικός, ενώ παράλληλα να προφυλάσσεται από αυθαίρετες επεμβάσεις. Σημαντικά ήταν και τα αποτελέσματα που αφορούσαν στην επιστημονική τεκμηρίωση της μεσαιωνικής πόλης.

Οι επεμβάσεις από το 2006 έως σήμερα

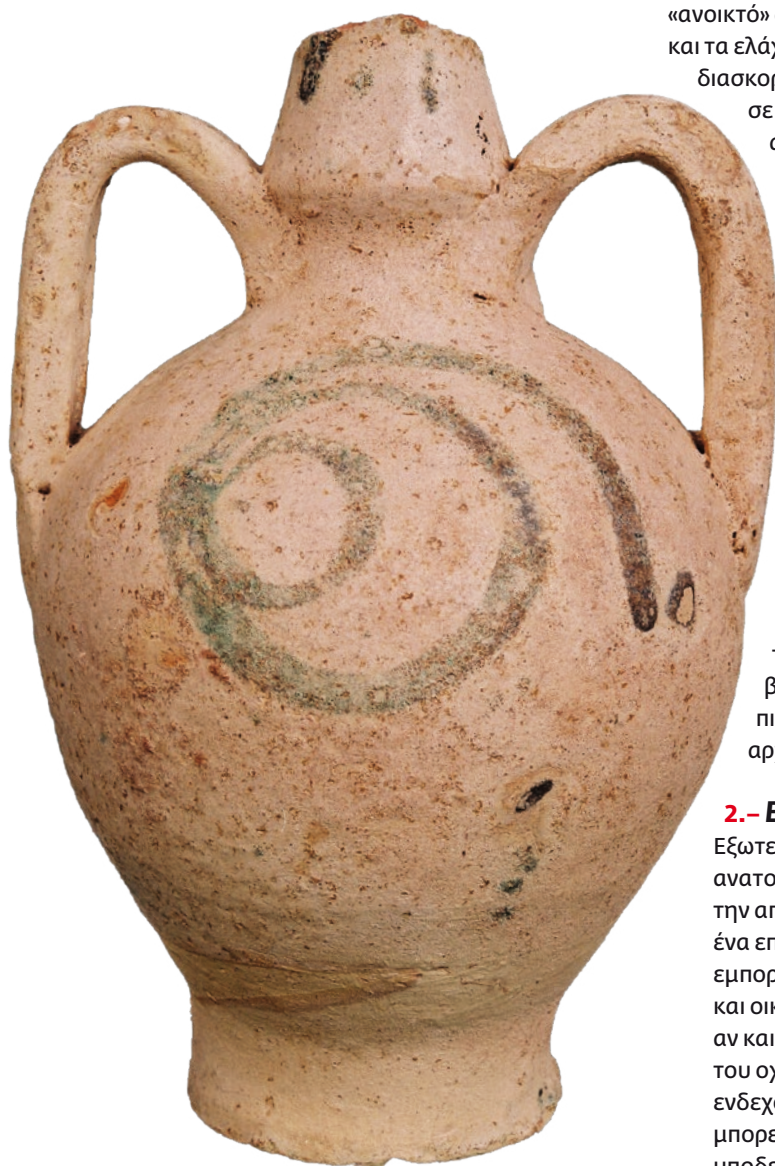
Κατά τα έτη 2006–2007 η ανασκαφική έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο της Γλαρέντζας συνεχίστηκε με σημαντικά ευρήματα, ενώ έως σήμερα υλοποιούνται ανά έτος εργασίες καθαρισμού σε όλο τον αναδεδειγμένο χώρο ώστε να διατηρείται προσβάσιμος στο κοινό. Παράλληλα, το 2007, στη θαλάσσια περιοχή της Γλαρέντζας, το Φινλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών σε συνεργασία με την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων εγκαίνιασαν μία πρωτοπόρο διεπιστημονική έρευνα, με στόχο την τοπογραφική αποτύπωση, τη γεωφυσική διασκόπηση και τη μελέτη των παράκτιων και υποθαλάσσιων αρχαιολογικών καταλοίπων του αρχαίου και μεσαιωνικού λιμένα. Πρόκειται για την πρώτη έρευνα μεσαιωνικού λιμανιού που πραγματοποιείται στην Ελλάδα. Η έρευνα, η οποία δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα, έχει εντοπίσει μόλους, κυματοθραύστες, προκυμαίες και αρκετούς πιθανούς πύργους.

Κάτοψη του
αρχαιολογικού χώρου
Λιμένος Κυλλήνης-
Γλαρέντζας.

- 1a Βούργο (τειχισμένη πόλη μεσαιωνικής
Γλαρέντζας)
- 1β Πιθανή θέση κώμης αρχαίας Κυλλήνης
- 2 Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος
- 2a Ξώβουργο
- 2β Εμπορείο
- 3a Τάφος
- 3β-ε Πύργοι
- 4 Καθεδρικός ναός Αγίου Φραγκίσκου
- 5a Ανατολική πύλη
- 5β Νότια πύλη
- 6 Φρούριο
- 7a Εσωτερικός σκαφτός λιμένας αρχαίων και
μεσαιωνικών χρόνων (καταχωμένος σήμερα)
- 7β Υποθαλάσσια σωζόμενα κατάλοιπα λιμενικών
εγκαταστάσεων αρχαίων και μεσαιωνικών
χρόνων
- 7γ Πολυγωνικός πύργος
- 8a Κτήριο με κλίμακα
- 8β Λουτρό (:)

21 Κανάτι εισηγμένο
από τη Δύση (τέλος 13ου–
αρχές 15ου αι.).

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ

Ο αρχαιολογικός χώρος της Κυλλήνης–Γλαρέντζας υπάγεται στον ενιαίο καλλικρατικό δήμο Ανδραβίδας–Κυλλήνης της ΠΕ Ηλείας. Σήμερα ο επισκέπτης, που φθάνει στην περιοχή από την ξηρά διαμέσου της εθνικής οδού Πατρών–Πύργου, διασχίζοντας απόσταση 10 χλμ. μέσα από τα χωριά Λεχαινά, Μυρσίνη και Κάτω Παναγιά, προσεγγίζει από δυτικά τη σύγχρονη Κυλλήνη, που αποτελεί ένα από τα μεσαίου μεγέθους λιμάνια της χώρας, σημείο εξυπηρέτησης της θαλάσσιας συγκοινωνίας της Πελοποννήσου με τα νησιά του νοτίου Ιονίου.

Ο αρχαιολογικός χώρος, στο ακρωτήριο αμέσως βορειοδυτικά του χωριού και απέναντι από το νησάκι της Καυκαλίδας, περιλαμβάνει έναν χαμηλό λόφο με την «αναπεπταμένη» τειχισμένη μεσαιωνική πόλη της Γλαρέντζας και τη θέση του αρχαίου και μεσαιωνικού αργότερα (σκαφτού) λιμανιού, το οποίο τώρα είναι ελώδης έκταση. Πρόκειται για έναν ιδιόμορφο «ανοικτό» αρχαιολογικό χώρο, καθώς τα ορατά μνημεία και τα ελάχιστα ανεσκαμμένα τμήματα βρίσκονται διασκορπισμένα, χωρίς περιφράξεις, ανάμεσα σε καλλιεργούμενες και κατά το πλείστον αναπαλλοτρίωτες ακόμη ιδιοκτησίες.

1.– Βούργο (τειχισμένη πόλη)

Ο σύγχρονος επισκέπτης προσεγγίζει τη μεσαιωνική Γλαρέντζα οδικώς από τα δυτικά, διαμέσου της παραλιακής οδού. Αν και η πόλη εγκαταλείφθηκε τον 15ο αιώνα διατηρώντας σχεδόν αδιατάρακτα τα μεσαιωνικά στρώματά της, σήμερα διασώζεται σε εξαιρετικά ερειπιώδη κατάσταση, καθώς ο χώρος λιθολογήθηκε κατά κόρον στο παρελθόν για την κατασκευή της σύγχρονης Κυλλήνης. Το βούργο (1α), κτισμένο σε κάπως υπερυψωμένο και ελαφρώς επικλινές έδαφος, με σχήμα ακανόνιστο και έκταση 450x350 μ. περίπου, προστατευόταν από τείχη στα ανατολικά και τα νότια, ενώ βρέχεται από τη θάλασσα στα βόρεια και τα δυτικά. Στη θέση του βούργου πιθανολογείται πως βρισκόταν και η κώμη της αρχαίας Κυλλήνης (1β).

2.– Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος

Εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος διέτρεχε την ανατολική και νότια πλευρά της πόλης, διαχωρίζοντάς την από το ξώβουργο extra muros (2α), ενώ στα βόρεια ένα επιπλέον διατείχισμα χώριζε το βούργο από το εμπορείο (2β), από τον τομέα δηλαδή του λιμανιού και οικονομικό κέντρο της Γλαρέντζας. Ο επισκέπτης, αν και δεν έχει τη δυνατότητα να δει σήμερα τα τείχη του οχυρωματικού περιβάλλου, κατεστραμμένα ενδεχομένως ήδη από την εποχή του Μεσαίωνα, μπορεί εύκολα να αντιληφθεί τη θέση τους η οποία υποδεικνύεται από την περίμετρο της ανυψωμένης επιφάνειας του εδάφους και να περιηγηθεί κατά μήκος

- 22 Πύργος ορθογωνικής κάτοψης στη βόρεια πλευρά του εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου.
- 23 Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Φραγκίσκου, άποψη από δυτικά.
- 24 Το ιερό του Αγίου Φραγκίσκου πλαισιωμένο από τα παρεκκλήσια εκατέρωθεν αυτού. Στο βάθος διακρίνεται ο σύγχρονος λιμένας της Κυλλήνης.
- 25 Κτιστός τάφος μνημειακού χαρακτήρα εξωτερικά του νότιου τοίχου του Αγίου Φραγκίσκου. Στο ναό αποκαλύφθηκε πλήθος κτιστών τάφων, συνήθως υπόγειες κιβωτιόσχημες κατασκευές διευθετημένες κατά μήκος των τοίχων του, που έφεραν ψευδοσαρκοφάγους ή αρκοσόλια. Οι τάφοι ανήκαν σε επιφανείς Φράγκους.

24

της πορείας τους. Ήταν κατασκευασμένα από αργούς λίθους, πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό και θραύσματα κεράμων στους αρμούς, οι οποίοι καλύπτονταν με εξωτερικό επίχρισμα. Χρονολογικά η ανέγερση του περιβόλου θα πρέπει να θεωρηθεί ταυτόχρονη με την ίδρυση της πόλης, καθώς η παραθαλάσσια θέση της Γλαρέντζας, διοικητικού και οικονομικού κέντρου του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, και η ύπαρξη νομισματοκοπείου σε αυτή δεν θα επέτρεπαν να είναι ατείχιστη.

3.– Τάφρος και πύργοι εξωτερικού περιβόλου

Για μεγαλύτερη ασφάλεια και προστασία ο οχυρωματικός περίβολος ενισχυόταν εξωτερικά —στα ανατολικά και τα νότια— με πλατιά και βαθιά τάφρο (3α), που είχε κτιστά τοιχώματα. Επιπρόσθετα, κατά διαστήματα και σε καίρια σημεία, όπως στις γωνίες και τις πύλες, ο περίβολος έφερε πύργους ορθογωνικής κάτοψης και ισχυρότερης κατασκευής, καθώς ήταν χτισμένοι με ασβεστοκονίαμα αντί για πηλόχωμα. Ίχνη τέτοιων πύργων (3β–ε) αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφικές εργασίες και είναι ορατά στον επισκέπτη.

4.– Καθεδρικός ναός Αγίου Φραγκίσκου

Στην ανατολική πλευρά της πόλης, πολύ κοντά στα τείχη, εντοπίζεται ο αφιερωμένος στον Άγιο Φραγκίσκο καθεδρικός ναός της Γλαρέντζας. Σε αυτόν λάμβαναν χώρα οι συνελεύσεις των Φράγκων ηγεμόνων, που αφορούσαν σε πολιτικές και δικαστικές υποθέσεις (Μεγάλη Κούρτη – «Στου αγίου Φραγκίσκου εσέβησαν, εις τους Φρεμενουρίους, κ' εκάτσαν εις κρίσιματα, ως ένι το συνήθειον»: *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 7518–7519). Πρόκειται για μονόκλιτη, μεγάλων διαστάσεων, ξυλόστεγη βασιλική, με ορθογωνικής κάτοψης ιερό και δύο παρεκκλήσια εκατέρωθεν, που στεγάζονταν με σταυροθόλια με νευρώσεις και έφεραν κτιστές τράπεζες. Τοίχος χώριζε εγκάρσια το ναό, πιθανόν για λόγους λειτουργικούς. Τρεις είσοδοι επέτρεπαν την πρόσβαση στο ναό: δύο στις μακρές πλευρές και μία μνημειακή πύλη στη δυτική, «επίσημη» πρόσοψή του. Λαξευτοί λίθοι χρησιμοποιήθηκαν στη διαμόρφωση των ανοιγμάτων, τα πλαίσια των οποίων κοσμήθηκαν με συμφυείς κιονίσκους και βεργία, καθώς και στις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες του κτηρίου, ενώ το δάπεδο ήταν στρωμένο με κουρασάνι. Οι τοίχοι διέθεταν λοξότμητο τοιχοβάτη και ήταν κατάγραφτοι με τοιχογραφίες. Ο ναός σωζόταν σε αρκετά καλή κατάσταση μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε και κατεδαφίστηκε. Σήμερα διατηρείται σε πλήρη κάτοψη, αλλά σε χαμηλό ύψος.

Ο ναός, τμήμα ενός μοναστηριακού συγκροτήματος του τάγματος των Φραγκισκανών, οικοδομημένος στα μέσα του 13ου αιώνα, αποτελούσε την καρδιά της πολιτικής ζωής της πόλης, ενώ λειτούργησε και ως χώρος ταφής πολλών επιφανών ευγενών. Δεκάδες ταφές, όλες συλημένες, εντοπίστηκαν

25

26 Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Φραγκίσκου. Στο βάθος διακρίνονται τα κατάλοιπα της ανατολικής πύλης και το γεφύρι (2004).

στο χώρο, ενώ κτιστοί τάφοι είχαν διευθετηθεί κυρίως στο εσωτερικό του ναού κατά μήκος των μακρών πλευρών του. Μερικοί τάφοι έφεραν ψευδοσαρκοφάγους και αρκοσόλια, ενώ ένας διασώζει τμήμα τοιχογραφίας με παράσταση έφιππου στρατιωτικού αγίου. Τάφοι-λάκκοι ανοίχθηκαν αργότερα και στο δάπεδο του ναού, ενώ ακόμα και μετά την κατάρρευση του μνημείου ο χώρος φαίνεται πως συνέχισε να λειτουργεί ως κοιμητήριο στα κρημνίσματα των τοίχων.

5.- Πύλες

Η πόλη της Γλαρέντζας διέθετε τρεις πύλες, από τις οποίες μόνο δύο διατηρούνται σήμερα. Η πρώτη, του «αιγιαλού», ίχνη της οποίας δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί, εκτιμάται πως βρισκόταν στο διατείχισμα διευκολύνοντας την επικοινωνία του βούργου με το λιμάνι και το εμπορείο. Η δεύτερη (5α) τοποθετείται στο ανατολικό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου και είχε πιθανή κατεύθυνση την πρωτεύουσα του Πριγκιπάτου, Ανδραβίδα. Ακριβώς μπροστά της σώζεται λιθόκτιστο γεφύρι μήκους 7,30 μ. με οξυκόρυφη καμάρα και ανηφορικό λίθινο κατάστρωμα, που διέσχιζε την τάφρο και κατέληγε σε λιθόστρωτη οδό. Η πύλη, ενισχυμένη με πύργο, διέθετε θολωτή είσοδο, καταφραγή και ενδεχομένως καταχύστρα. Οι ανασκαφές στο χώρο της πύλης αποκάλυψαν πλούσιο αποθέτη με σημαντικά ευρήματα (λ.χ. εισηγμένη κεραμική, γυάλινα αγγεία, χάλκινα σκεύη, νομίσματα), ο οποίος μπορεί να συσχετιστεί με την καταστροφή της πόλης το 1407 από τον Λεονάρδο Τόκκο. Η τρίτη πύλη (5β) βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του περιβόλου και

- 27 Η νότια πύλη του οχυρωματικού περιβόλου, άποψη από βόρεια.
- 28 Η ανατολική πύλη του οχυρωματικού περιβόλου.
- 29 Η λιθόκτιστη γέφυρα της τάφρου που φέρει οξυκόρυφη καμάρα.

28

29

30

«έβλεπε» προς το κάστρο Χλεμούτσι. Σήμερα το ένα σκέλος της έχει πλέον καταρρεύσει, ωστόσο είχε και αυτή πυργοειδή μορφή, ενώ στους τοίχους της διακρίνεται ακόμα η γένεση του ημικυλινδρικού θόλου που κάλυπτε την είσοδο.

6.- Φρούριο

Στο πιο οχυρό σημείο της πόλης, πάνω από τη δυτική απόκρημνη ακτή, ένας εσωτερικός περίβολος οριοθετούσε ένα μικρό φρούριο με κάτοψη σε σχήμα Π και τετράπλευρους πύργους στις γωνίες. Η επαναχρησιμοποίηση αρχιτεκτονικών μελών δυτικής τεχνοτροπίας ως οικοδομικού υλικού στην κατασκευή του, η έδραση του τείχους σε ερείπια φραγκικών κτηρίων και, τέλος, μια επιγραφική μαρτυρία με χρονολογία 1441–1442, τοποθετούν την ανέγερση του φρουρίου την περίοδο που η πόλη, ως τμήμα του Δεσποτάτου του Μυστρά, ανήκε στους Παλαιολόγους, ανάγοντάς το κατ' επέκταση στο νεότερο τμήμα της Γλαρέντζας. Φυσικά, η κατασκευή του ενσωμάτωσε εν μέρει και υφιστάμενα κτήρια. Η είσοδος στο εσωτερικό του γινόταν μέσω του πύργου στα νοτιοανατολικά, που διέθετε υπερυψωμένη πύλη με γοθτικό πλαίσιο. Ο πύργος στα βορειοανατολικά ήταν διώροφος, χωρίς είσοδο στο ισόγειο, ενώ στον όροφο ανοίγονταν κόγχες και τοξοθυρίδες. Οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν κάτω

- 30 Λεπτομέρεια πεσμένης τοιχοποιίας κάτω από το φρούριο. Διακρίνονται επαναχρησιμοποιημένα ως οικοδομικά υλικά αρχιτεκτονικά μέλη δυτικής τεχνοτροπίας.
- 31 Ο νοτιοανατολικός πύργος με την είσοδο του φρουρίου.
- 32 Φρούριο Γλαρέντζας, άποψη του εσωτερικού από νοτιοδυτικά.

31

32

33

34

35

36

33 Ο βορειοανατολικός πύργος του φρουρίου.

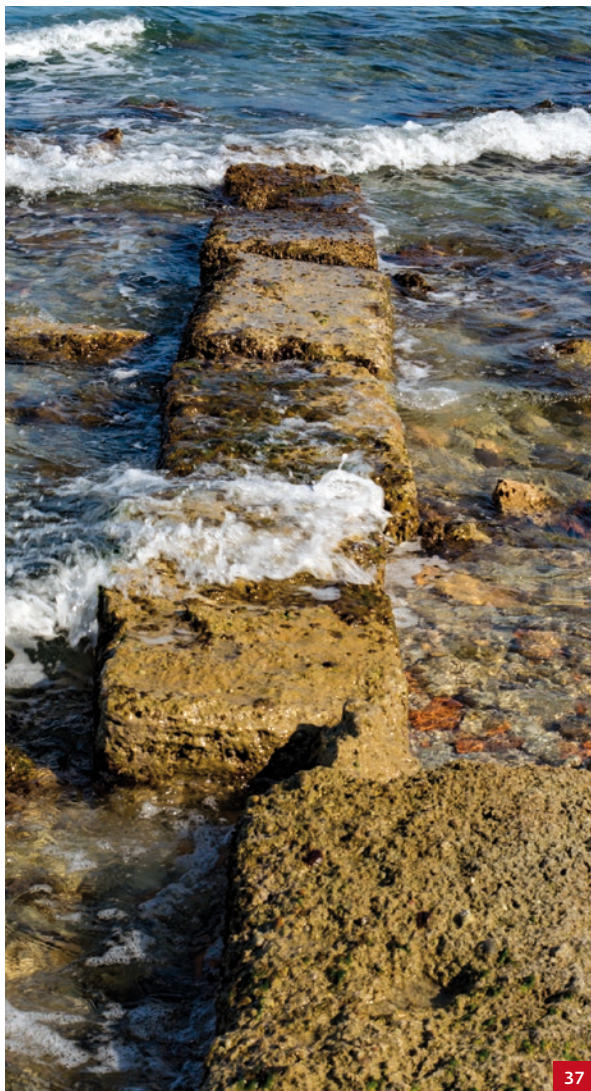
34 Λεπτομέρεια της εισόδου του φρουρίου.

35 Ο πολυγωνικός βόρειος πύργος του μεσαιωνικού λιμανιού.

36 Κιονόκρανο δυτικής τεχνοτροπίας από το φρούριο της Γλαρέντζας.

37 Κατάλοιπα λιμένος Κυλλήνης-Γλαρέντζας.

38 Κτήριο με κλίμακα, λήψη από νότια.

37

από το οχυρό, τα αρχιτεκτονικά μέλη καλής ποιότητας που εντοπίστηκαν στο χώρο και το εντοιχισμένο τμήμα λίθινης πλάκας με το θυρεό της δυναστείας των Βιλλεαρδουίνων υποδεικνύουν ότι το φρούριο στέγαζε πιθανόν την κατοικία του πρίγκιπα. Αν και το φρούριο σώζεται σε εξαιρετικά ερειπιώδη κατάσταση, διακρίνονται ωστόσο τα σκέλη των τειχών με τυφλά αψιδώματα στο εσωτερικό τους που απέληγαν σε φουρούσια και περίδρομο, η κύρια πύλη, τα κατάλοιπα τοιχοποιίας του βορειοανατολικού πύργου και ενός κτηριακού συγκροτήματος, ενδεχομένως διώροφου, με τρεις ισόγειους χώρους, ενώ στη θάλασσα διατηρούνται τμήματα ενός ακόμα πύργου που έχει καταπέσει.

7.- Λιμάνι

Στο βόρειο τμήμα της πόλης, στη θέση Αρσανάς — βαλτώδη έκταση σήμερα —, διαμορφωνόταν από τα αρχαία έως και τα μεσαιωνικά χρόνια το εσωτερικό, σκαφτό λιμάνι (7α). Από τον αρχαίο λιμένα σώζονται σήμερα μόνο τμήματα από τις προβλήτες και από έναν αρχαίο πύργο (7β), ενώ το εσωτερικό σκαφτό τμήμα του είναι καταχωμένο, ενδεικτικό της ανόδου του επιπέδου της θάλασσας. Ο μεσαιωνικός λιμένας, κατάλληλος για αγκυροβόλιο μεγάλων πλοίων, ήταν οχυρωμένος με παραθαλάσσιους πύργους (δίπυργα) τοποθετημένους στην προέκταση των τειχών της πόλης. Ο επισκέπτης μπορεί ακόμα να διακρίνει τμήμα του λιμενοβραχίονα έξω από το στόμιο του λιμανιού και κάτω από το νερό, καθώς και τα κατάλοιπα του ανατολικού παραθαλάσσιου πύργου (7γ). Ο τελευταίος διαθέτει πολυγωνική κάτοψη, είναι θεμελιωμένος πάνω σε πλέγμα από ξύλινες δοκούς και έχει δάπεδο από κονίαμα και θραύσματα κεράμων.

38

8.- Άλλα κτήρια

Μέσα στην πόλη, πολύ κοντά στη βόρεια πλευρά του διατειχίσματος, διασώζονται τα κατάλοιπα δύο ακόμα κτηρίων, με αβέβαιη ωστόσο ταύτιση. Το μεν πρώτο (8α) ήταν διώροφο σε σχήμα Γ, με κατεύθυνση βορρά—νότου και διέθετε μνημειακή κτιστή κλίμακα στα νότια. Το δεύτερο (8β) φέρει τρεις αίθουσες και ενδεχομένως να μπορεί να ταυτιστεί με λουτρό της οθωμανικής περιόδου.

* Οι φωτογραφίες 1, 3, 5, 6, 8, 10, 11, 13, 16, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 38, η κάτοψη στη σελίδα 132 (σχέδιο: Δ. Ρούμπας) και η εικόνα στη σελίδα 113 προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηλείας/ΥΠΠΟΑ/ΤΑΠ. Αεροφωτογράφιση: Κ. Ξενικάκης (φωτογραφικό αρχείο ΕΦΑΗΛ/ΥΠΠΟΑ/ΤΑΠ).

Οι φωτογραφίες 4, 7, 23, 24, 29, 34, 37, 39 και η φωτογραφία 2 είναι ευγενική παραχώρηση της κας Κ. Βόσσου και του κ. Γ. Σπυρούνη αντίστοιχα.

39 Κατάλοιπα
κτηρίου,
ενδεχομένως
λουτρού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης κ.ά. 2005: Αθανασούλης Δ. / Baker J. / Κωνσταντινίδου Α. / Μπαρμπαρίτσα Ε. / Ράλλη Α., *Γλαρέντζα*, Αθήνα 2005.
- Athanasoulis 2013: Athanasoulis D., «The Triangle of Power — Building Projects in the Metropolitan Area of the Crusader Principality of the Morea», στο Sharon E.J. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea, Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, *Dumbarton Oaks Byzantine Library and Collection*, σ. 111–151.
- Boblaye 1835: Boblaye P., *Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*, Paris 1835.
- Bon 1946: Bon A., «Ηλειακά», *BCH* 70 (1946), σ. 15–31.
- Bon 1969: Bon A., *La Morée franque, Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205–1430)*, Paris 1969.
- Buchon 1843: Buchon J.A., *La Grèce continentale et la Morée, Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*, Paris 1843.
- Chandler 1776: Chandler R., *Travels in Greece: or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti*, Oxford 1776.
- Τσελεμπί 1999: Τσελεμπί Ε., *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668–1671): Πελοπόννησος – Νησιά Ιονίου – Κρήτη – Νησιά Αιγαίου*, επιμ.–μτφρ.–σημειώσεις: Δ. Λούπης, Αθήνα 1999.
- Coronelli 1687: Coronelli V., *Memorie storico-geografiche del regno di Morea, Negreonte et luoghi adjacent*, Venezia 1687.
- Γιαλούρης 1996: Γιαλούρης Ν., *Αρχαία Ήλις. Το Λίκνο των Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα 1996.
- Leake 1830: Leake W.M., f.r.s. etc., *Travels in the Morea*, τόμ. I–III, London 1830.
- Leake 1846: Leake W.M., *Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Morea*, J. Rodwell, London 1846.
- Pakkanen κ.ά.: Pakkanen J. / Baika K. / Evangelistis D. / Papatheodorou G. / Geraga M., *Kyllene Harbour Project*, προσβάσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.finninstitute.gr/en/kyllene> (τελευταία επίσκεψη 28.11.2018).
- Παπανδρέου 1924: Παπανδρέου Γ., *Η Ηλεία διά μέσου των αιώνων*, Εν Αθήναις 1924.
- Παπαχτζής 1979: Παπαχτζής Ν., *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά–Ηλιακά*, Αθήνα 1979.
- Σακελλαρίου 1960: Σακελλαρίου Μ.Β., «Τα όρια της χώρας των Επειών. Η γεωγραφική θέση της Κυλλήνης», *Πελοποννησιακά*, τόμ. Γ–Δ' (1958–1959), σ. 17–46.
- Σαράντη–Mendelovici 1980–1981: Σαράντη–Mendelovici E., «Η Μεσαιωνική Γλαρέντζα», *Δίπτυχα* 2 (1980–1981), σ. 61–71.
- Schmitt 1995: Schmitt O.J., «Zur Geschichte der Stadt Glarentza im 15. Jahrhundert», *Byzantion* 65 (1995), σ. 98–115.
- Servais 1961: Servais J., «Recherches sur le port de Cyllène», *BCH* 85 (1961), σ. 123–161.
- Sperling 1942: Sperling J., «Explorations in Elis», *American Journal of Archaeology* 46 (1942), σ. 77–89.
- Spoon /Wheler 1679: Spoon J. /Wheler G., *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant: fait aux années 1675 & 1676*, Amsterdam 1679.
- Stanhope 1824: Stanhope J.S., f.r.s., *Olympia; or, Topography illustrative of the actual State of the Plain of Olympia and of the Ruins of the City of Elis*, London 1824.
- Traquair 1906–1907: Traquair R., «Medieval Fortresses of the North-Western Peloponnesus», *BSA* XIII (1906–7), σ. 272–279.
- Tzavara 2008: Tzavara A., *Glarentza: Une ville de la Morée latine (XIII–XVe siècles)*, Venice 2008.
- Χρονικόν του Μορέως: *Το Χρονικόν του Μορέως*, Το Ελληνικόν κείμενον κατά τον κώδικα της Κοπεγχάγης μετά συμπληρώσεων και παραλλαγών εκ του Παρισινού, επιμέλεια Πέτρου Π. Καλονάρου, νεώτερη επανέκδοση με προλεγόμενα Ρ. Ηρ. Αποστολίδη, εικονογράφηση Γ. Πανουτσόπουλου, 2005.
- Ψυχογιός 1955: Ψυχογιός Ντ., «Η Αρχαία Κυλλήνη», *Ηλειακά* 7 (1955), επανέκδοση εκδόσεων Βιβλιοπανόραμα, τόμ. Α', σ. 104–108.
- Ψυχογιός 1957α: Ψυχογιός Ντ., «Μυρτουντιακά», *Ηλειακά* ΙΒ' (1957), επανέκδοση εκδόσεων Βιβλιοπανόραμα, τόμ. Α', σ. 275–276.
- Ψυχογιός 1957β: Ψυχογιός Ντ., «Μυρτουντιακά», *Ηλειακά* ΙΓ' (1957), επανέκδοση εκδόσεων Βιβλιοπανόραμα, τόμ. Α', σ. 303–310.
- Wheler 1682: Wheler G., *A Journey into Greece*, London 1682.